

માતૃકાપ્રકરણ : એક મહત્ત્વપૂર્ણ અભ્યસનીય કૃતિ

- સં. વિજયશીલચન્દ્રસુરિ / હરિવલ્લભ ભાયાળી

‘માતૃકાપ્રકરણ’ એ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતી, મુખ્યત્વે વર્ણામ્નાયને વિષય બનાવીને ચાલતી, વ્યાકરણવિષયક એક વિલક્ષણ રચના છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં વર્ણસમામ્નાય (સ્વરો તથા વ્યંજનો)ના નિરૂપણ-પ્રસંગે એમ કહેવામાં આવતું હોય છે કે “બાકીનો આમ્નાય લોકાત્-લોકસમ્પ્રદાય થકી જાણી લેવો.” સંભવતઃ આ લોક-સમ્પ્રદાયને શબ્દબદ્ધ કરવાનો અહીં મજાનો પ્રયાસ થયો છે, જે અદ્વિતીય છે.

કર્તાએ શ્લોકાત્મક સૂત્રોની પદ્ધતિ અપનાવી છે. શ્લોકસૂત્ર અને તેનું ઉદાહરણ - આ સામાન્ય ક્રમ રહ્યો છે. પ્રશસ્તિ-સહિત આવાં કુલ ૩૨૨ સૂત્રો છે, જેમાં ૧ થી ૨૦૮ સૂત્રો સંસ્કૃત વ્યાકરણ માટે છે. એમાં છંદો, આસ્યપ્રયત્નો, જોડાક્ષરોની પ્રક્રિયા વગેરે વિવિધ વિષયોનો ભારે ઝંડાણપૂર્વક વિચાર થયો છે. રજૂઆત એટલી બધી પ્રગલ્ભ પરંતુ માર્મિક કે ગૂઢ શૈલીમાં થઈ છે કે સાદી વાતો પણ કાંઈક રહસ્યમય્યો પરિવેષ ધારણ કરતી જણાય છે.

વર્ણોની સંખ્યા (૧૧૧) વર્ણવતાં કર્તા જૈન-પરંપરાનુસારી દ્રવ્ય-પર્યાયની અને જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટની શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાને (૨૦૧) લઈ આવ્યા છે, જે યોગ્ય અદ્ભુત છે અને કર્તાની વિલક્ષણ પ્રતિભાનું દ્યોતન કરનાર છે.

૨૧૦ થી ૨૨૪ પ્રાકૃત (સામાન્ય) અને શૌરસેની ભાષા માટે, ૨૨૬-૨૩૧ માગધી માટે, ૨૩૨-૨૩૫ પૈશાચી માટે, ૨૩૬-૨૩૯ ચૂલાપૈશાચી માટે, ૨૪૦-૨૪૯ અપભ્રંશ માટે છે. ૨૪૯મા સૂત્રમાં ગણાવેલી છ ભાષા આ પ્રમાણે છે : પ્રકૃતિ (સંસ્કૃત), પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ ; અંતમાં તેને ષડંગી વાક્ ગણાવી તેને (તેની લિપિને ?) હંસલિવિ(પિ) તરીકે કર્તાએ ઓઝાડાવી છે, જે સંશોધકો માટે વિચારોત્તેજક બની શકે.

જે તે ભાષાના નિયમો તથા ઉદાહરણો આપવા ઉપરાંત કર્તાએ દરેકમાં સર્વોદાહરણો આપ્યાં છે, જે ખાસ નોંધવાયોગ્ય બાબત છે : સૂત્ર ૪૧, ૨૧૧, ૨૨૦, ૨૨૭, ૨૩૭, ૨૪૩ ઇત્યાદિ દ્રષ્ટવ્ય છે.

વર્ણામ્નાય અને તેની ખાસ વિશેષતાઓ સમજાવવા માટે કર્તાએ લોકોક્તિઓ તથા ઉપમાત્મક ઉદાહરણોનો એવો માર્મિક વિનિયોગ કર્યો છે કે જે કર્તાની કલ્પના

તથા તર્કની શક્તિ માટે દાદ આપવા પ્રેરે. દા.ત. -

લઘુર્યદિ પુરઃ કૃત્વા વ્યજ્ઞનો ગુરુતાં ગતઃ ।
 ફલવાન્ વીતરાગેઽપિ વિનયઃ પ્રાગ્ ભવૈષિણામ્ ॥ (સૂ. ૩૧)
 અનન્યત્રોદિતૈદાદેઃ સર્વર્ણત્વપ્રયોજનમ્ ।
 લોકઃ ક્લાપિ ગતો મિત્રં સ્વપદે પ્રેરયત્યપિ ॥ (સૂ. ૪૪)
 અકૃત્વા ગર્વિતાકારં પરેભ્યો વૃદ્ધિદાયિનામ્ ।
 મહતામઙ્ગ સંસારે રીતિરસ્તિ 'ર'કાસ્વત્ ॥ (સૂ. ૫૨)
 દિવસાદ્ બત માસસ્ય યથા નૈકાન્તમેકતા ।
 અનુદાત્તાદુદાત્તસ્ય તથા નૈકાન્તમેકતા ॥ (સૂ. ૨૦૩)
 ઇત્યાદિ ॥

સંસ્કૃતથી લઈને ચૂલાપૈશાચિકા સુધીના તમામ ભાષા-પ્રકારોને કર્તા 'સરસ્વતીધર્મ' તરીકે ઓઢાવા છે, જે દરેક પ્રકરણને પ્રાંતે લખેલ ઇતિવચનમાં જોઈ શકાય છે.

વર્ણામ્નાયનિરૂપણ તથા ભાષાનિરૂપણનો પ્રથમ વિભાગ પત્યા બાદ બીજા વિભાગમાં કર્તા 'વિદ્યા'-નિરૂપણ કરે છે, જેમાં ક્રમશઃ ભૌતીય, યાક્ષીય, નાક્ષત્રીય અને મૂલદેવીય વિદ્યાઓ વર્ણવવામાં આવી છે. એવું સમજાય છે કે કર્તાને તે તે વિદ્યારૂપે તે તે લિપિ અભિપ્રેત છે : દા.ત. ભૂતલિપિ (ભૌતીય, સૂ. ૨૫૦); અર્થાત્ તે તે લિપિમાં કેવો વર્ણસમામ્નાય છે તેનું તેઓ નિરૂપણ કરી રહ્યા જણાય છે. યક્ષલિપિમાં બીજમંત્રાક્ષરોનો વર્ણામ્નાય સ્ફુટ થાય છે, અને તે તે મંત્રાક્ષરના દેવતા કે અધિષ્ઠાતા પણ દર્શાવ્યા છે. 'નાક્ષત્રીય'ને તેમણે ઉદ્ગુલિપિ ગણાવી છે (સૂ. ૨૮૩). પ્રાંતે ૧૮ લિપિનામો અને બ્રાહ્મીલિપિનું બચાન કર્યા બાદ કર્તા બહુ જ મહત્વપૂર્ણ મુદ્દો કહે છે કે -

“બધું જ સુકર બને, જો અભ્યાસ હોય અને આમ્નાય (નું જ્ઞાન) હોય તો. બાકી (ન આવડતું હોય તો પણ પોતાની જાત પ્રત્યેના) અહોભાવ-માત્રથી જ ઉદ્ભવતી વક્તૃતા અને જડતાનો અમારે સ્વપ્ન નથી.”

ત્રીજા વિભાગમાં કર્તા 'મીમાંસા'-વિચારણા રજૂ કરે છે. જો કે તેના પણ

केन्द्रमां तो वर्णाम्नाय ज छे, एटले एम कही शकाय के तर्क अने दर्शन शास्त्रनी दृष्टि कर्ता वर्णाम्नाय विशे मीमांसा करे छे, अने तेमां ज समस्याओनी, द्रव्य-क्षेत्रादि भेदे शब्दार्थ-भेदनी, अनेकान्तनी, चार निक्षेपनी- वगेरेनी बातो तार्किक शैलीमां निरूपे छे.

एकंदरे, समग्र मातृकाप्रकरण अवलोकतां एवी प्राथमिक छाप पडे छे के आ ग्रंथ एक तरफथी तो व्याकरणविदोनी विषय बनी शके, तो बीजी तरफथी ते मन्त्रविदोनी पण विषय बनी ज शके. एटले आना अध्ययन माटे भाषाविज्ञाननी साथे साथे मंत्रविज्ञाननुं पण ज्ञान होय तो आ प्रकरणना हार्दनी वधु नजदीक पहुँची शकाय, तेम लागे छे.

आ प्रकरणना कर्ता छे नागपुरीय बृहत्तपागच्छ-अपरनाम पार्श्वचन्द्रगच्छना आदिपुरुष गच्छपति आचार्यश्री पार्श्वचन्द्रसूरिजीना शिष्य वाचक रामचन्द्रगणीना शिष्य वाचक अक्षयचन्द्र गणी. संभवतः विक्रमना १६मा शतकमां के १७मा शतकना पूर्वभागमां थयेला आ ग्रंथकार विशद प्रतिभासम्पन्न होवा जोईए, अने तर्क-व्याकरण-साहित्य-मंत्रशास्त्र-जिनागम-षट्दर्शन इत्यादि अनेक अनेक विद्या-शाखाओमां तेमनी अप्रतिहत गति होवी जोईए, एवं आ प्रकरणमांथी पसार थनारने प्रतीत थया विना नहि रहे. पोताना गुरुने याद करवा उपरान्त, पोताना अन्य उपकारी बे गुरुजनो - श्री यशश्चन्द्र तथा श्री रत्नचन्द्र गुरुने पण तेमणे प्रांते संभार्या छे. कर्ता चोक्सपणे आमांथी कोना शिष्य हशे ते तो तेमनी पट्टावली जोवाथी ज समजी शकाय.

आ प्रकरण पर वर्षो पूर्वे डॉ. हरिवल्लभ भायाणीए काम करेलुं. तेमणे आनी नकल पण स्वयं करेली, आनी अंग्रेजी अनुवाद पण लखवा लीधेलो, अने भारतीय विद्या भवन के तेवी कोई संस्थाना आश्रये तेनुं प्रकाशन पण करवा लीधेलुं. परंतु ते काम अधूरुं ज वर्षो सुधी पड्युं रह्युं, अने पार पाडवानुं तेमनुं स्वप्न, पोतानां अन्यान्य गंजावर रोकाणोमां अटवायुं.

थोडा वखत पूर्वे तेमणे मातृकाप्रकरण अंगेनी आ बधी सामग्री भरेली पोतानी जूनी फाइल मारा हाथमां सोंपी, कह्युं के तमे आ तैयार करो.

में पहेली वखत आ प्रकरण जोयुं तथा तेना विशे सांभळ्युं. व्याकरण

વિષયક કૃતિ હોઈ મને રસ પડ્યો. ફાઈલ તો જોઈ, પણ મેં નક્કી કર્યું કે ગ્રંથના પ્રત્યેક અક્ષરમાંથી પસાર થવાય તો જ મજા પડે. એટલે ફાઈલ બાજુએ મૂકીને, તેની મેં વડોદરા-સંગ્રહમાંથી મેઢવેલી પ્રતિત પરથી પૂરી નકલ કરી, જે અત્રે પ્રસ્તુત છે. બીજી બે-ત્રણ પ્રતિઓ હતી, પરંતુ બધી ૧૯મા શતકની જ, કોઈ એક મૂઝ પ્રતિના આધારે જ લખાયેલી પ્રતિઓ હોઈ પાઠાંતરોનો યત્ન કર્યો નથી. આ પ્રકરણની જૂની પ્રતિ ક્યાંયથી સાંપડી નથી. ક્યાંક પાર્શ્વચન્દ્રગચ્છના ધંડારોમાં પડી પણ હોય, તો ત્યાં સુધીની પહોંચ નથી. પ્રતીક્ષા કરવી રહે.

અલબત્ત, નકલ કરવામાં જ્યાં ક્યાંક જરૂર પડી ત્યાં ડૉ. ભાયાણીની પ્રતિલિપિનું ઉપજીવન અવશ્ય કર્યું છે, તો ક્યાંક સારા સુધારા પણ લાગ્યા છે. જે પ્રતિનો ઉપયોગ થયો છે તેની પુષ્પિકા તે સ્થળે મૂકીજ છે.

આ પ્રકરણ, ઉપર જણાવ્યું તેમ ભાષા તથા મંત્ર - એ ઉભય વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અભ્યસનીય છે. ઘણો ભાગ તો મને પણ સમજાયો નથી તેમ લાગે છે. કોઈ તજ્ઞ વિદ્વાન આવી મહત્વપૂર્ણ કૃતિનો ‘અભ્યાસ’ આપે તેવી કામના.